

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ «ΕΠΙΕΙΚΕΙΑΣ» ΠΑΡ' ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙ

Και πάλιν¹ μου δίδεται η ευκαιρία να ασχοληθώ με την «επιείκεια» στον Αριστοτέλη. Πολλοί μελετητές² της αριστοτελικής επιεικείας επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στα *Ηθικά Νικομάχεια* Ε10, στη *Ρητορική* Α13, όπου αυτή αντιμετωπίζεται εκ μέρους του φιλοσόφου στο χώρο της δικαστικής εξουσίας, και στα *Τοπικά* Ζ3, 141a, 16. Ο ίδιος όμως, όπως διαπιστώθηκε στα *Ηθικ. Νικ.* Ζ11, προσδίδει στην επιείκεια ευρύτερο του γνωστού από τα προαναφερθέντα κείμενα περιεχόμενο. Αυτό εντάσσεται στη γενικότερη προσπάθεια του Αριστοτέλη να οργανώσει την πρακτική φιλοσοφία και να την καταστήσει ανεξάρτητη από τη θεωρητική, προβάλλει δε την διανοητική αρετή της φρονήσεως και υπ' αυτήν μεταξύ άλλων θέτει την επιείκεια. Εκεί η επιείκεια, κατά το φιλόσοφο, δεν λειτουργεί στηριζόμενη στις αρχές του *θεωρητικού νου*, αλλά, όπως λέγει, στο *έσχατον*, στη συγκεκριμένη δηλαδή ηθική πράξη.

Στη *Ρητορική* Α13 ο Αριστοτέλης απαριθμεί όλα τα στοιχεία εκείνα -τα προσδιορίζοντα εξ αντικειμένου το πρόσωπο και τις πράξεις του εναγομένου- τα οποία πρέπει να λαμβάνει υπ' όψη του ο δικαστής για να εκφέρει δίκαιη, δηλαδή επιεική κρίση, ενώ στα *Ηθικ. Νικ.*, Ε10, έρχεται να τονίσει τους κυρίους λόγους,

1. ΔΗΜ. Ν. ΚΟΥΤΡΑΣ, *Η πρακτική φιλοσοφία του Αριστοτέλους*, τ.1, Ηθική, Αθήνα 2002, σσ.149-163.

2. Πβ. Σχετική βιβλιογραφία: α) R. HIRZEL, *Άγραφος Νόμος*, Abh. der Phil. Hist. Kl. der Königl. Sächsischen Gesellschaft der Wiss., τευχ. I, (Leipzig) 1990, β) H. KORNHARDT, «Summum jus» *Hermes* 81, 1953, σσ. 77-85, γ) K. KUYPERS, «Recht und Billigkeit bei Aristoteles», *Mnemosyne*, 5, 1937, σσ.289-301, δ) EMM. MICHELAKIS, *Platons Lehre von der Anwendung des Gesetzes und der Billigkeit bei Aristoteles*, München, Huber, 1953, σσ. 28-47, ε) J. STROYX, *Summum jus summa injuria*, Leipzig - Berlin 1926, στ) Ι. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ «Τα κενά του νόμου εν τω αρχαίω ελληνικώ δικαίω», *Εφημ. Ελλήνων Νομικών*, 30, 1963, σσ.753-758, ζ) Κ.Δ. ΤΣΑΤΣΟΥ, *Το πρόβλημα της ερμηνείας του δικαίου*. Β' έκδοσης επηυξημένη, μετά προλόγου Κ.Ι. Δεσποτόπουλου, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1978, σσ.214-227, η) ΑΛ. Χ. ΤΣΙΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Η φύσις του επιεικούς παρ' Αριστοτέλει*, «ΠΛΑΤΩΝ», τ. ΙΘ' (1967), σσ.249-257, θ) J.P. ANTON, «Aristotle on Justice as Equity», *On Justice*, Athens, Greek Philosophical Society, 1989, σσ.1-8, και ι) L. COULOUBARITSIS, «La modernité face à la notion aristotelicienne de l' équité», *αύτοθι*, σσ. 130-137.

που επιβάλλουν την επίδειξη επιεικείας εκ μέρους του δικαστού κατά την ερμηνεία του νόμου και την απονομή της δικαιοσύνης. Επιδιώκοντας ο φιλόσοφος, κατά τη γνώμη πολλών μελετητών³, να εξάρει την ανωτερότητα του φυσικού, αγράφου, δικαίου, έναντι του θετικού του νομίμου δικαίου εισάγει το θεσμό της επιεικείας. Το *επιεικές* όμως, κατ' αυτόν, δεν διαφέρει του θετικού δικαίου ούτε ανήκει σε έτερον γένος, αλλ' αποτελεί *βέλτιον δίκαιον*, διότι λειτουργεί ως *επανόρθωμα νομίμου δικαίου*⁴.

Όπως ο Πλάτων⁵, ο Αριστοτέλης πιστεύει ακραδάντως ότι η εγγενής αδυναμία του θετικού δικαίου έγκειται στο ότι ο νόμος εκφράζεται *καθόλου*⁶. Ένας κανόνας δικαίου στη γενική και αφηρημένη του διατύπωση πολλές φορές παρουσιάζει ορισμένα κενά, τα οποία οφείλει ο δικαστής ως *δίκαιον έμψυχον*⁷ δια της παρεμβάσεώς του να καλύψει.

Αξίζει να σταθούμε στο χαρακτηρισμό εκ μέρους του Αριστοτέλους του δικαστού ως «*έμψυχον δίκαιον*». Ο δικαστής είναι όντως *έμψυχον δίκαιον*, διότι κατά έναν τρόπο ζωντανεύει με την κρίση του το άψυχο γράμμα του νόμου. Γνωρίζει ότι ένας μεμονωμένος κανόνας δικαίου εντάσσεται σε ένα ευρύτερο πλέγμα κανόνων δικαίου, δικαιοκών αρχών και αξιών, το οποίο υπονοείται και λαμβάνεται υπ' αυτού υπ' όψη κατά τη διαδικασία της υπ' αυτού πραγματοποιούμενης κρίσεως. Στην προκειμένη περίπτωση, ο επιεικής δικαστής επικουρούμενος υπό του φυσικού, αγράφου δικαίου, και του συγκεκριμένου θετικού κανόνος δικαίου καθίσταται *ελαττωτικός*⁸ του εν λόγω γραπτού νόμου· τον εφαρμόζει δηλαδή με κάποια ελαστικότητα. Η μη επίδειξη εκ μέρους του πνεύματος αυστηρότητας και η μη επιβολή ποινής αναλόγου εκείνης που προβλέπει ο γραπτός νόμος δεν οφείλεται στη χαλαρή συνείδηση του λειτουργού της δικαιοσύνης. Οίκοθεν νοείται ότι ο επιεικής δικαστής δεν αρέσκεται σε αθέμιτους συμβιβασμούς που υπονομεύουν το θεσμό της δικαιοσύνης. Η επίδειξη εκ μέρους του πνεύματος επιεικείας αποτελεί προϊόν ωρίμου δικαιοκριτικής συνειδήσεως. Εν αντιθέσει προς τον *ακριβοδίκαιον*⁹ που είναι ζηλωτής του γράμματος και του νομικού τύπου, ο επιει-

3. Βλ. α) BERNARD YACK, *The problems of a political animal*, Berkeley, University of California Press, 1993, σσ. 193-194, β) R.GAUTHIER- J. JOLIF, *L' Éthique à Nicomaque*, Louvain, Publications Universitaires, 1970, τ. 2, σσ. 432-433, γ) PETER TRUDE, *Der Begriff der Gerechtigkeit in der Aristotelischen Staatsphilosophie*, Berlin, De Gruyter, 1955, σσ. 124-125 και 129 και δ) W. SIEGFRIED, *Der Rechtsgedanke bei Aristoteles*, Zürich, Schulters, 1942, σ. 80.

4. ΑΡΙΣΤ., Ηθικ. Νικ., Ε10, 1137b 12-13.

5. ΠΛΑΤ. Πολιτ., 294a 10-b6: «Οτι νόμος ουκ αν ποτέ δύναιτο το τε άριστον και το δικαιότατον ακριβώς πάσιν άμα περιλαβόν το βέλτιστον επιτάσσειν· αι γαρ ανομοιοτήτες των τε ανθρωπων και των πράξεων και το μηδέποτε μηδέν ως έπος ειπείν ησυχίαν των ανθρωπίνων ουδέν εώσιν απλούν εν ουδενί περί απάντων και επί πάντα τον χρόνον αποφαίνεσθαι τέχνην ουδ' ηγνιούν».

Ομοίως ΑΡΙΣΤ. Ηθικ. Νικ., Ε10, 1137b13.

6. ΑΥΤ., Ε10, 1132b 20.

7. ΑΥΤ., Ε10, 1137 a 22.

8. ΑΥΤ., Ε10, 1138 a 1· Τοπ. 141 a16. Πβ. ΠΛΑΤ., Όροι, 412b.

9. ΑΡΙΣΤ. Ηθικ. Νικ., Ε10, 1138 a1.

κής δικαστής μετριάξει την προβλεπόμενη υπό του νόμου αυστηρά ποινή, ώστε αυτή να καθίσταται σύμμετρη προς το διαπραχθέν παράπτωμα εκ μέρους του κατηγορουμένου. Ο επιεικής δικαστής κατ' ουσίαν είναι ο ακριβοδίκαιος, διότι με την ευσυνείδητη και σύντονη διακριβωτική διείσδυση που επιχειρεί κατά την ερμηνεία του νόμου επιδεικνύει μεγαλύτερη νομική συνέπεια από εκείνη του τυπολάτρου αριστοτελικού *ακριβοδίκαιου*. Η συγκεκριμένη ερμηνεία του *αορίστου κανόνος* με το εκφραζόμενο πνεύμα επιεικείας εκ μέρους του δηλώνει αντιπολωτική στάση έναντι του γενικού και *αορίστου κανόνος* δικαίου. Τη στάση αυτή του επιεικούς δικαστού θα την αποκαλούσα προσέτι και «αγαπητική», διότι, παρόλο που εκ πρώτης όψεως φαίνεται ότι αυτός ελαστικοποιεί ή ακυρώνει τον γραπτό νόμο με την επίδειξη επιεικείας, τον επιβεβαιώνει καθότι κινείται μέσα στο πλαίσιο που διαγράφει το πνεύμα του νομοθέτου.

Η επιείκεια (εκ του ρήματος *εἴκω*¹⁰, εξ ου *εικόν* και *εικός*, που εσήμαινε ομοιάζω και είμαι πιθανός) είχε πολλές σημασίες¹¹ κατά την αρχαία ελληνική παράδοση. Εσήμαινε: πιθανότης, λογικότης, τιμιότης, ειλικρίνεια, πραότης, δικαιοσύνη, το πνεύμα του νόμου εν αντιθέσει προς το γράμμα αυτού¹².

Δύο λόγους, κατά βάθος αντιθέτους, προβάλλει ο Αριστοτέλης για να δικαιολογήσει την άσκηση της επιεικείας. Η επιείκεια κρίνεται απαραίτητη λόγω της γενικής, τουτέστιν αφηρημένης διατύπωσης του κανόνος δικαίου. Ο δεύτερος λόγος που επικαλείται ο Αριστοτέλης είναι η ποικιλία των ειδικών περιπτώσεων. Το χάσμα και τα κενά κατ' αυτόν μεταξύ του νόμου και της συγκεκριμένης ειδικής περίπτωσης δεν οφείλεται στο νομοθέτην αλλ' *εν τη φύσει του πράγματός εστιν*¹³, διότι *...τοιαύτη η των πρακτών ύλη εστίν*¹⁴. Ορισμένα πράγματα, εν προκειμένω η ανθρώπινη συμπεριφορά εκδηλώνεται κατ' ακανόνιστον τρόπον, εδώ αίφνης δεν λειτουργεί η αρχή της αιτιότητας, όπως λέγει ο Αριστοτέλης: «*άνθρωπος άνθρωπον γεννά*». Η ανθρώπινη σκοποθεσία διακρίνεται για την πολυπλοκότητά της. Επομένως, η μη κανονικότης και το απρόβλεπτον των ανθρωπίνων πράξεων δεν μπορούν να προσδιορισθούν υπό του νόμου. Σε ορισμένες περιπτώσεις κρίνεται υπό του φιλοσόφου ως ενδεδειγμένη η χρήση των ψηφισμάτων¹⁵, διότι τα θεωρεί ως το πλέον πρόσφορο και απαραίτητο μέσο για να προσεγγίσουμε την ιδιομορφία των πραγμάτων που δεν επιτρέπουν τη χρήση των κανόνων του γενικώς εκφραζόμενου νόμου. Για τις ειδικές περιπτώσεις εισηγείται ο

10. Βλ. Ι. Δ. ΣΤΑΜΑΤΑΚΟΥ, *Λεξικόν της αρχαίας ελληνικής γλώσσης*, «Βιβλιοπρομηθευτική», Αθήνα, 1990, σ. 305.

11. Βλ. ΚΑΤ. ΣΥΝΟΔΙΝΟΥ, *Είκοτα-εικός και συγγενικά από τον Όμηρο ως τον Αριστοφάνη: Σημειολογική Μελέτη*, Ιωάννινα, 1981 (Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων: Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής, Δωδώνη: Παράρτημα αριθ. 17).

12. Βλ. Ι. Δ. ΣΤΑΜΑΤΑΚΟΥ, *Λεξικόν*, σ. 367.

13. ΑΡΙΣΤ., *Ηθικ. Νικ.*, Ε10, 1137 b18-19.

14. ΑΥΤ., Ε10, 1137 b19.

15. ΑΥΤ., Ε10, 1137 b 28-29: «...περί ενίων αδύνατον θέσθαι νόμον ώστε ψηφίσματος δει».

Αριστοτέλης μέθοδο προσέγγισης ανάλογη με εκείνη της *λεσβίας οικοδομίας*¹⁶. Οι Λέσβιοι δηλαδή, όπως αναφέρεται¹⁷, έχτιζαν τους τοίχους των διαφόρων οικοδομημάτων με τη χρήση ακανόνιστων και ανισομεγεθών λίθων, δια τον λόγον δε αυτόν ήσαν αναγκασμένοι να χρησιμοποιούν τον *μολιβδινον κανόνα*¹⁸, ο οποίος λόγω της ελαστικότητας που διέθετε ήταν ικανός να προσαρμόζεται προς το σχήμα του λίθου, διότι μετακινείται και ου μένει¹⁹. Αυτή η μέθοδος της *λεσβίας οικοδομίας* εφηρμοζέτο, όπως λέγει ο J.A. Stewart²⁰, για το χτίσιμο των κυκλώπειων τειχών, όπως της αρχαίας Τίρυνθος. Έτσι, σύμφωνα με την πρακτική αρχή των εφαρμοστών της *λεσβίας οικοδομίας*: του γαρ αορίστου αόριστος και ο κανών εστίν²¹ ο δικαστής, κατά τον Σταγιρίτη, κρίνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τη φύση των *πρακτών* και αξιολογώντας αυτά κατά την κρίση του, πρέπει να υποτάσσεται στην αόριστη και ακαθόριστη φύση των συγκεκριμένων ανθρωπίνων δραστηριοτήτων, που υπάγονται στη σφαίρα της πράξεως.

Κάτω από αυτό το πρίσμα -θα μπορούσαμε να πούμε- ο Αριστοτέλης αντιμετωπίζει το ρόλο της επιεικείας στον ευρύτερο χώρο της πράξεως και της *πρακτικής διανοίας* και όχι αποκλειστικά και μόνο στο χώρο ερμηνείας του νόμου και απονομής της δικαιοσύνης.

Θα λέγαμε ότι λόγω της *ύλης των πρακτών* και του *αορίστου κανόνος* του νόμου, βρίσκεται στην ανάγκη να ερμηνεύσει το νόμο και να απονείμει το δίκαιον στον εναγόμενον κατ' αναλογικόν τρόπον.

Η έννοια της *επιεικείας* και του *επιεικούς* στην ηθική φιλοσοφία του Αριστοτέλους απαντά και σε περιοχές πέραν της δικαιοσύνης ως εξουσίας. Οι έννοιες αυτές, εξάλλου, βρίσκονται και στην ομηρική ποίηση. Έτσι, επιεικής αρχικώς εσήμαινε: κατάλληλος, αρμόδιος, πρέπων, αγαθός²². Η επιείκεια, επομένως, στον Αριστοτέλη αναφέρεται σε θέματα ηθικής χροιάς και ταυτίζεται με την έννοια της ηθικής αρετής. Επίσης δεν πρέπει να αγνοούμε ότι, κατ' αυτόν, στο δίκαιο, στο χώρο του οποίου κατά κύριο λόγο απαντά η χρήση της επιεικείας, οι δεσμοί με την ηθική είναι στενοί. Το δίκαιο αποτελεί σε μέγα βαθμό στη φιλοσοφία του Αριστοτέλους το αυστηρό πρόσωπο της ηθικής.

Στον χώρο της ηθικής ο επιεικής άνθρωπος ταυτίζεται με τον *σπουδαίον* και τον *αγαθόν*. *Επιεικής*, κατά τον Αριστοτέλη, είναι ο νουνεχής²³ άνθρωπος που πειθαρχεί στις υπαγορεύσεις του νου· είναι ο καλοπροαίρετος τύπος ανθρώπου που εμφορείται από φιλόανθρωπα αισθήματα· είναι ο υψηλόφρων που ασχο-

16. ΑΥΤ., Ε10, 1137 b30.

17. J.A. STEWART, *Notes on the Nicomachean Ethics of Aristotle*, At the Clarendon Press, Oxford, 1892, τ. 1, σ. 531.

18. ΑΡΙΣΤ., ΗΘΙΚ. ΝΙΚ., Ε10, 1137 b30-31.

19. ΑΥΤ., Ε10, 1137 b31-32.

20. J.A. STEWART, *ΕΝΘ' ΑΥΤ.*, σ. 531.

21. ΑΡΙΣΤ., ΗΘΙΚ. ΝΙΚ., Ε10, 1137 b 29-30.

22. ΒΛ. ΚΑΤ. ΣΥΝΟΔΙΝΟΥ, *ΕΝΘ' ΑΥΤ.*, σσ. 21-28.

23. ΑΡΙΣΤ., ΗΘΙΚ. ΝΙΚ., Ι 8, 1169 a16-18.

λείται αποκλειστικά με έργα καλοκαγαθίας²⁴. Διακρίνεται και για άλλες ψυχικές αρετές· είναι έμπειρος κοινωνικά και διαθέτει ευρύτητα πνεύματος. Ως εκ τούτου είναι *συγγνώμων* και *ευγνώμων*. Ως άνθρωπος είναι ανιδιοτελής, υπεράνω χωρημάτων και με υψηλό ήθος, επιδεικνύει πνεύμα κατανόησης και πολλάκις συγχωρεί τους συνανθρώπους του. Η στάση του βεβαίως αυτή δεν προέρχεται από ηθική αδυναμία και μαλθακότητα αλλά από την σε βάθος κατανόηση των ανθρωπινων πραγμάτων.

Κατ' ανάλογο τρόπο αντιλαμβάνεται ο Αριστοτέλης τον επιεική δικαστή και την επιείκεια στη νομική της εφαρμογή. Ο επιεικής δικαστής ερμηνεύει και απονέμει το δίκαιο με πνεύμα κατανόησης και φιλανθρωπίας. Η υπ' αυτού επιδεικνυόμενη επιείκεια αποτελεί ελαστική εφαρμογή του γραπτού νόμου συνδεόμενη προς την ειδική περίπτωση ούτως, ώστε ούτε το πνεύμα του νομοθέτου να καταστρατηγείται ούτε το γράμμα του νόμου εφαρμοζόμενο στη γενική του διατύπωση να αδικεί τον άνθρωπο.

Η απαιτούμενη εκδήλωση επιεικείας εκ μέρους του δικαστού, κατά τον Αριστοτέλη, δεν προέρχεται από το θετικό «το κατά νόμον»²⁵ δίκαιο, αλλά αποτελεί ενέργεια του ίδιου του επιεικούς δικαστού, που ως έμψυχον δίκαιον επεμβαίνει διορθωτικώς κάνοντας χρήση του φυσικού ή αγράφου δικαίου. Το *επιεικές* ως *επανόρθωμα νομίμου δικαίου*²⁶ έρχεται να επανορθώσει το νόμο, που εξαιτίας της γενικής του διατυπώσεως εκφράζεται *καθόλου*²⁷. Έτσι, δια της προσωποστικής ικανότητας της επιεικείας, καλύπτονται τα κενά του νόμου και ο επιεικής δικαστής γίνεται *ελαττωτικός*²⁸ του γραπτού νόμου. Περιορίζει την υπ' αυτού προβλεπόμενη ποινή για τον υπόδικο μετά από την εξειδικευμένη κρίση που κάνει και την ερμηνεία που δίδει στον νόμο αναλόγως προς την ειδική και συγκεκριμένη περίπτωση που έχει ενώπιόν του. Ο επιεικής δικαστής φέρει, τρόπον τινά, τον νόμο στα μέτρα του δικαζομένου αποφεύγοντας τοιουτοτρόπως να εξαντλήσει όλη την αυστηρότητα αυτού, γιατί τότε θα έκρινε αδίκως.

Ο επιεικής δικαστής κατά τη διάρκεια αποδόσεως της δικαιοσύνης προσπαθεί να ερμηνεύσει και να απονεμίει το δίκαιο στη ζωντανή του διάσταση και *in concreto*. Όλη η διαδικασία της κρίσεως, δηλαδή της δίκης, σε τελευταία ανάληψη συνοψίζεται στην όρθωση ενός δικαστικού, δηλαδή πρακτικού συλλογισμού, του οποίου η μεζών πρόταση αποτελείται από έναν κανόνα δικαίου με καθολική διατύπωση, η ελάσσων πρόταση περιέχει τη διαπραχθείσα πράξη εκ μέρους του υποδίκου, και, τέλος, το συμπέρασμα εκφράζει την τελική απόφαση-κρίση του δικαστού.

24. Αυτ., Ε 9, 1136 a20-22.

25. Αυτ., Ε10, 1137 b12, Ηθικ. Μεγ., Β 2, 1198 b 31-32.

26. Αυτ., Ε10, 1137 b 12-13.

27. Αυτ., Ε10, 1137 b13, Πολιτ. Β 8, 1269 a10-12.

28. ΑΡΙΣΤ. Ηθικ. Νικ., Ε10, 1138 a1, Ηθικ. Μεγ., Β 2, 1198 b 25-33.

Αντιθέτως προς τον επιεική δικαστή, αδυναμία προς ευόδωση ενός ορθού δικαστικού συλλογισμού και συμπεράσματος-αποφάσεως παρατηρείται στην περίπτωση του δικαστού, που είναι ο *ακριβοδίκαιος*, εκ λόγων ασφαλώς υποκειμενικών που δυσχεραίνουν την ορθή εκτίμηση και ερμηνεία του νόμου. Ο ακριβοδίκαιος δικαστής δεν παρέχει τα εχέγγυα της ελεύθερης και ανεμποδίστου κρίσεως, η οποία τουλάχιστον δεν θα παρεκκλύετο έσωθεν. Γι' αυτό φροντίζει πάντοτε να είναι συνεπής προς το *γράμμα* και όχι προς το *πνεύμα* του νόμου. Μικρόψυχος και αλύγιστος αδυνατεί να αναπτύξει πρωτοβουλία και να ατενίσει τον άνθρωπο στην ειδική περίπτωση και πέρα από τον τύπο του νόμου. Αντί να προσπαθεί να προσαρμόζει τον νόμο - σύμφωνα οπωσδήποτε με τη βούληση του νομοθέτου - στα μέτρα του συγκεκριμένου ανθρώπου, επιχειρεί πάντοτε ως νέος Προκρούστης να προσαρμόζει τον άνθρωπο στα μέτρα του γράμματος του νόμου. Δια του τρόπου αυτού, επειδή δεν είναι *προαιρετικός* και *πρακτικός*²⁹ της επιεικειάς, επιβάλλει με απάνθρωπο τρόπο τον νόμο με όλη την αυστηρότητα, ώστε να τον καθιστά όργανο υψίστης αδικίας.

Η επιεικεία οπωσδήποτε ως *βέλτιον δίκαιον* εξασφαλίζει την αρχή της ισοσύνης. Εδώ όμως λειτουργεί μια διπλή μορφή ισότητας: μια κατακόρυφος και μια οριζοντία. Η κατακόρυφος πραγματοποιείται με την προσαρμογή του γενικού και αφηρημένου κανόνος δικαίου προς την ειδική περίπτωση, οπότε πραγματοποιείται μια μορφή αναλογικής ισότητας, όπως θα έλεγε ο Αριστοτέλης. Η οριζόντια μορφή ισότητας νοείται, όπως το *ισόν* στα τρία είδη της ειδικής δικαιοσύνης και κατά κύριον λόγον στο *διορθωτικόν δίκαιον*, όπου άρχων είναι ο δικαστής. Η μαθηματική έννοια της ισότητας από την ελληνική αρχαιότητα με πρώτους τους Πυθαγορείους συνάπτεται με την έννοια του δικαίου και της δικαιοσύνης.

Η ισότης προτανεί ως κανών στις ανθρώπινες απαιτήσεις, στις δικαιοχές αρχές και αξίες της ζωής. Ο Αριστοτέλης -και πριν απ' αυτόν ο Πλάτων- θα περιγράψει κατά θαυμαστό τρόπο το *κατ' αξίαν* *ισόν* στο *διανεμητικό δίκαιο*, την *αριθμητική* ή *ποσοτική* ισότητα στο *διορθωτικό δίκαιο* και την αναλογική ισότητα στο *αντιπεπονηθός δίκαιον*.

Γενικώς, ο Αριστοτέλης ορίζει ως *δίκαιον* το *ισόν* και μάλιστα το *μέσον*. Οι έννοιες όμως του *ισόν* και του *μέσον* αποβάλλουν σ' αυτόν την μαθηματική τους αυστηρότητα και ακαμψία, διότι αναφέρονται στον ζωντανό παράγοντα που λέγεται άνθρωπος. Και αυτή η ηθική φιλοσοφία του Σταγίριτου απομακρύνεται αρκετά από τη μαθηματικίζουσα ηθική του πλατωνικού Φιλίβου και γίνεται πιο εύπλαστη και ελαστική.

Αυτό ήδη διαπιστώνεται στη γνωστή διδασκαλία του περί μεσότητας, όπου αποκρούει την αντικειμενική της πλευρά αποδεχόμενος μόνο την «προς η-

29. ΑΡΙΣΤ., Ηθικ. Νικ., Ε10, 1137 b35.

μάς»³⁰ μεσότητα. Επίσης στη θεωρία του περί *φρονήσεως* ή *ορθού λόγου* λαμβάνει πάντα υπ' όψη του τα μεταβλητά εκείνα στοιχεία που συνιστούν τη συγκεκριμένη περίπτωση, ώστε ο άνθρωπος να δρα αναμαρτήτως, δηλαδή ορθώς.

Στο χώρο της ηθικής, και κατ' επέκταση του δικαίου, το προέχον κατά τον Αριστοτέλη είναι το *πρακτόν*, το λεγόμενο και *έσχατον*³¹. Αυτό το *έσχατον*, η συγκεκριμένη και ειδική περίπτωση, ενδιαφέρει πρωτίστως τον πράττοντα, ως επίσης τον αποτιμητή πράξεων οικείων ή ξένων. Το *έσχατον* όμως κατά την επιτέλεσή του όσο και κατά την αποτίμησή του δεν είναι τόσο απλό. Είναι προϊόν πολλών παραγόντων, εξωτερικών συνθηκών, κριτηρίων, προθέσεων, σκοπών και αξιών. Ως αποτέλεσμα, ως αιτιατόν, προϋποθέτει μια αιτία σύνθετη εκ πολλών στοιχείων, η οποία αιτία στη σφαίρα της ανθρώπινης πράξεως συνεχώς παραλλάσσει και ποικίλλει. Αυτό εννοεί ο Αριστοτέλης ομιλώντας για τη *φύση του πράγματος*³² και την *ύλη των πρακτών*³³.

Στη σφαίρα της πράξεως και του δικαίου κυριαρχεί η προσωπική βούληση, οι ατομικές επιλογές, οι κανόνες και οι αξίες. Οι αξίες ως καθοδηγητικά κέντρα και πόλοι έλξεως λειτουργούν ως πλέγματα και συστήματα συνεχούς αναφοράς δια τον πράττοντα. Οι αξίες ως εμπλεκόμενες και διαπλεκόμενες σε μια συγκεκριμένη περίπτωση, ανεξαρτήτως βαθμού ιεραρχήσεως, λειτουργούν από κοινού, εκ του συσχετισμού δε και της συνεκτιμήσεως αυτών προβάλλεται η πλέον επίκαιρος δια τη συγκεκριμένη περίπτωση, σε σημείο μάλιστα τέτοιο, ώστε ενίοτε να παρέχεται η εντύπωση της στιγμιαίας άρσεως μιας άλλης εκ των εμπλεκόμενων αξιών. Ενώ, λόγου χάρη, το να βυθίσεις το στιλέτο συνειδητά στο στήθος ενός άλλου απαγορεύεται, το να βυθίσει ο χειρουργός το νυστέρι στα σπλάχνα του ασθενούς του θεωρείται επιβεβλημένο και σωτήριο, ή ακόμη, ενώ η χρήση του όπλου κατά του άλλου προκαλεί τον φόνο αυτού και τιμωρείται, το να πυροβολήσει ο στρατιώτης κατά του εχθρού θεωρείται ηθικώς επιβεβλημένο.

Εκ των προαναφερθέντων παραδειγμάτων κατανοείται η ιδιομορφία του *εσχάτου*, του *πρακτού* των εκάστοτε ειδικών περιπτώσεων που δυσχεραίνουν την αξιολόγηση και ερμηνεία από ηθικής πλευράς και πλευράς δικαίου.

Μέσα στο πλαίσιο αυτό θεωρούμενη η ειδική περίπτωση δικαιολογεί τόσο τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει η ηθική συνείδηση κατά την αποτιμητική φάση της κρίσεώς της όσο και την ωριμότητα του δικαστού που απαιτείται δια την εφαρμογή της επιείκειας.

Ο επιεικής δικαστής τώρα -με την ερμηνευτική δεινότητα που τον διακρίνει στο συσχετισμό του γενικού, αφηρημένου και *αορίστου κανόνος* δικαίου προς την εξειδικευμένη περίπτωση- εφαρμόζει το αριστοτελικό αξίωμα: «του γαρ

30. Αυτ., Β 6,1106 a 28- b 7.

31. Αυτ., Ζ8, 1142 a 24.

32. ΑΡΙΣΤ., Ηθικ. Νικ., Ε10, 1137 b 18-19.

33. Αυτ., Ε10, 1137 b19.

αορίστου αόριστος και ο κανών εστιν»³⁴.

Εκ της γενόμενης αναλύσεως της επιεικείας και του επιεικούς δικαστού καθίσταται σαφές ότι αυτή με τον διορθωτικό της ρόλο επεμβαίνει επί των κενών των κανόνων του θετικού δικαίου. Ο επιεικής δικαστής ως πραγματικός εκπρόσωπος του νομοθέτου επεκτείνει τη βούληση εκείνου με την χρήση της επιεικείας. Κατ' ουσίαν ανευρίσκει το δίκαιον και παράγει βελτιωμένες μορφές δικαίου με τη νέα νομολογία που εισάγει. Ως ανανεωτής, εμπνευστής και δημιουργός δικαίου κινείται μεταξύ νομοθεσίας και νομολογίας.

Η επιεικεία όχι ως θεσμός αλλά ως έφεση χωρίς το στοιχείο του εξαναγκασμού και καλοπροαίρετη στάση του δικαστού προς ορθότεραν απόδοση του δικαίου, ως βέλτιον δίκαιον³⁵, λειτουργεί συμπληρωματικά. Ο δικαστής ως δίκαιον έμπνευχον λειτουργεί στην προκειμένη περίπτωση ως αυτοδιορθωτικός μηχανισμός στους εκάστοτε κανόνες του γραπτού νόμου και παρεμβαίνει επί των ιδιομορφιών που προσφέρει η συγκεκριμένη ειδική περίπτωση δι' απομακρύνσεως από του γράμματος, που εκφράζει ο γενικά διατυπούμενος νόμος. Την ασφαλιστική δικλείδα και το στίγμα ορθού προσανατολισμού στην ερμηνεία του νόμου και απονομή του δικαίου αποτελεί για τον δικαστή η εκ μέρους του ορθή κατανόηση του πνεύματος της διανοίας³⁶ του νομοθέτου. Πολύ ορθώς λέγει ο Αριστοτέλης: «και το τοις ανθρωπίνους συγγινώσκειν επιεικές, και το μη προς τον νόμον αλλά προς τον νομοθέτην, και μη προς τον λόγον αλλά προς την διάνοιαν του νομοθέτου σκοπεῖν, και μη προς την πράξιν αλλά προς την προαίρεσιν, και μη προς το μέρος αλλά προς το όλον· ο γαρ διαιτητής το επιεικές ορά, ο δε δικαστής τον νόμον· και τούτου ένεκα διαιτητής ευρέθη, όπως το επιεικές ισχύη»³⁷.

Ανεφάρθη εξ αρχής ότι σκοπός της εργασίας αυτής είναι η αντιμετώπιση της επιεικείας στο πλαίσιο της πρακτικής φιλοσοφίας του Αριστοτέλους, όπου επιχειρείται υπ' αυτού με βήματα προσεκτικά η θεμελίωση και αυτόνομη συγκρότηση του *πρακτικού λόγου* -όπως θα έλεγε ο Kant -, της *πρακτικής διανοίας* -όπως λέγει ο ίδιος. Και αυτό συμβαίνει, διότι πριν απ' αυτόν ο Πλάτων δεν επεχείρησε να διακρίνει τη θεωρητική διάνοια από την πρακτική.

Η έννοια της επιεικείας, η τόσον πολυσήμαντη στο χώρο της ηθικής του δικαίου αλλά και στον κοινωνικοπολιτικό χώρο, είναι ύψιστης σπουδαιότητας για τον Αριστοτέλη. Μέσα από τα κείμενά του φαίνεται έμμεσα πλην σαφώς ότι εκ μέρους αυτού τίγονται προβλήματα ερμηνευτικά αλλά και μεθοδολογικά. Καταβάλλονται προσπάθειες να καταδειχθούν ορισμένα προβλήματα ερμηνείας του δικαίου αλλά και μεθοδολογίας -θα τολμούσα να ισχυρισθώ- της νομικής επιστή-

34. Αυτ., E10, 1137 b 29-30.

35. Αυτ., E10, 1137 b 8-11.

36. ΑΡΙΣΤ., Ρητορ., Α 13, 1374 b14.

37. Αυτ., Α 13, 1374 b10-22.

μης.

Υπόμνηση της *λεσβίας οικοδομίας*³⁸ και του *μολίβδινου κανόνος* του Αριστοτέλους κάνει στη νεώτερη φιλοσοφία ο G. B. Vico (1668-1744) επιχειρώντας να θεμελιώσει την μεθοδολογία³⁹ των επιστημών του ανθρώπου όπως της ρητορικής.

Το πρόβλημα της μεθόδου και ιδιαίτερα του καθορισμού αυτής, συμφώνως προς την αρχή της *λεσβίας οικοδομίας*, δεν τίθεται μόνο από τον Αριστοτέλη στο πεδίο της πρακτικής φιλοσοφίας αλλά και από τον άγγλο φιλόσοφο Fr. Bacon στο πεδίο της επιστημολογικής διανοήσεως. Ο Bacon, ως γνωστόν, έλεγε ότι επιβαλλόμεθα στη φύση εφόσον εκ των προτέρων υποτασσόμεθα σε αυτήν.

Ο Αριστοτέλης στο χώρο της πρακτικής φιλοσοφίας δημιουργεί ένα σύστημα εννοιών με λογική σαφήνεια αλλά ασαφές περιεχόμενο. Λέγοντας ασαφές περιεχόμενο δεν εννοώ αίφνης ότι τα ηθικά θέματα είναι θολά· ίσως είναι ακαθόριστα εκ των προτέρων λόγω των παρατηρουμένων συνεχών αποκλίσεων.

Δια τον λόγον αυτόν απαιτείται η *λεσβία οικοδομία* στην περί αυτών κρίση μας. Ίσως θα ήταν ορθότερο να λεχθεί ότι ο μελετητής των ηθικών και δικαιοτικών θεμάτων μπορεί μέσω των εννοιών να τα προσεγγίσει· θα μπορούσε μάλιστα να προστεθεί ότι οι έννοιες της πρακτικής φιλοσοφίας δεν είναι ασαφείς ή στερούμενες ακριβείας αλλά το περιεχόμενό τους. Η ηθική πραγματικότητας το ότι κατά τον Αριστοτέλη είναι εκ των προτέρων δεδομένο.

Ο άγγλος διανοούμενος William Blake (1757-1827) λέγει ότι «ο νόμος δια το θηρίον αποβαίνει τυραννία» και είναι εύλογον γιατί καθίσταται τυραννικός. Το θηρίο, το ζώο εν γένει, είναι ανυποψίαστο μπροστά στο νόμο. Διότι δεν το απαιτούμε από αυτά. Ο νόμος εκδίδεται από το νομοθέτη και προϋποθέτει μια νομική κοινότητα με συνείδηση που κατανοεί τις προθέσεις του νομοθέτου και αποτελεί ένα σύνολο μιας συντεταγμένης κοινωνίας ανθρώπων. Το θηρίο δεν ενδιαφέρεται για την καθιέρωση έννομου τάξεως στην αγέλη που ανήκει, καθώς δεν εγείρει, όπως λέγει ο Αριστοτέλης, το αίτημα για ευδαιμονία.

Η δημιουργία έννομης τάξεως στις ανθρώπινες σχέσεις προϋποθέτει αποδοχή του νόμου, συνειδητοποίηση αυτού και ανάλογη ηθική και κοινωνική ευαισθητοποίηση εκ μέρους των αποδεκτών του. Αυτό καθιστά υπεύθυνους και υπόλογους σε ένα κράτος δικαίου. Αλλά ευλόγως τίθεται το ερώτημα κατά πόσο επιτυγχάνεται αυτό σε μια ανθρώπινη κοινωνία, όπου δεν υπάρχει θεομοθετημένος εκ μέρους της πολιτείας κανένας ενιαίος φορέας διαμορφώσεως και καλλιεργείας

38. Πβ. KARL OTTO, «Das Verstehen», *Archiv für Begriffsgeschichte*, τ. 1, 1955, σσ. 154-155.

39. Πολλών μελετητών της αριστοτελικής επιεικείας συγκλίνουν οι απόψεις ότι αυτή αποτελεί μέθοδο ευρέσεως του ορθού δικαίου. Βλ. α) Rudolf STAMMLER, *Die Lehre von dem Richtigen Rechte*, 1926, σσ. 25 επ., β) Κ.Δ. ΓΕΩΡΓΟΥΛΗ, «Ιστορία και μεθοδολογία των πνευματικών επιστημών» (κατά τας παραδόσεις εις το Διδασκαλείον Μέσης Εκπαιδεύσεως), Αθήναι, 1963-1964, σ. 138 και γ) Κ. ΤΣΑΤΣΟΥ, «Το πρόβλημα της ερμηνείας του δικαίου», 1932, σσ. 234 και 236.

των ηθών και του δικαίου, ώστε να καθίσταται το μέλος της κοινωνίας αντικειμενικός κριτής του τεθειμένου νόμου και της εξ αυτού απορροούσης ευθύνης;

Το δίκαιο και η θέσπιση νόμου είναι εύλογα, κατ' Αριστοτέλη, τα οποία θεωρεί αναγκαία και απαραίτητα σε μια ευνομούμενη πολιτεία. Θεωρεί το δίκαιο και ένα σύνολο δικαιοκλών κανόνων ως ελευθέρως νομοθετημένων υπό των πολιτών σε ανύποπτον χρόνον με σκοπόν να δράσουν προληπτικώς επί δε των μοχθηρών και φαύλων αποτρεπτικώς και να εξασφαλίσουν ένα *minimum* ηθικότητος.

Ποτέ δεν θεωρεί τον νόμον ο Αριστοτέλης ως φονικόν μέσον και όργανον εξοντώσεως δια τον άνθρωπον. Τον διακρίνει φιλόανθρωπος διάθεση προς αυτόν, διότι αποτελεί προϊόν ελευθέρως βουλήσεως και καλοπροαιρέτου στάσεως προς τον άνθρωπον. Επειδή διαπιστώνει ότι ο γραπτός νόμος είναι ως εκ της φύσεώς του στατικός και μονοσήμαντος, όταν τίθεται υπ' αυτού το πρόβλημα να άρχει ο νόμος, το *γράμμα* του νόμου ή ο χαρακτηριστικός ηγέτης, προτιμά να δίδονται λύσεις υπό του τελευταίου και θεωρεί ως *ηλίθιον* να άρχει το *γράμμα*⁴⁰ του νόμου.

Ο Αριστοτέλης προσδίδει ιδιαίτερη σημασία στην προαίρεση του νομοθέτου και όχι στο *γράμμα*, γι' αυτό θεωρεί τον δικαστήν ως «έμψυχον δίκαιον» και μάλιστα στα παρατηρούμενα *κενά* όπου υπάρχει βέβαια έλλειμμα νόμου και όχι έλλειμμα δικαίου. Είναι άξιον προσοχής ότι στη διδασκαλία του περί ηθικής αρετής διδάσκει τη μεσότητα έτσι όπως εδώ εισηγείται την επιείκειαν⁴¹ και όχι την αυστηρότητα του ακριβοδικαίου, που για χάρη του γράμματος καθίσταται άδικος και σκληρός ερμηνευτής του δικαίου, ώστε να επιτυγχάνονται τα αντίθετα από τα επιτρεπόμενα και θεμιτά αποτελέσματα.

40. ΑΡΙΣΤ. Πολιτ., Γ15, 1286 a 11-12: «ώστ' εν οποιουσίν τέχνη το κατά γράμματ' άρχειν ηλίθιον».

41. Σήμερον το πνεύμα της επιείκειας αναγνωρίζεται και εφαρμόζεται υπό της πολιτείας και της δικαστικής εξουσίας. Ως πιο πρόσφορο, εξάλλου, νομοτεχνικό μέσο για την καθιέρωση του επιεικούς δικαίου κρίνεται η εφαρμογή *γενικών ρητρών*, της νομοθεσίας, δηλαδή των γενικών και κατευθυντηρίων κανόνων, που διευκολύνουν το δικαστή να κρίνει συγκεκριμένες, ατομικές περιπτώσεις, ανάλογα με τις ιδιορρυθμίεις αυτών. Έτσι ακούμε να γίνεται λόγος για τα *χρηστά ήθη* και την *καλή πίστη* και τον *κοινωνικό ή οικονομικό σκοπό* του δικαιώματος κτλ.